

Ontwikkelingspsychologie voor Zorg en Welzijn

Diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling

Ontwikkelingspsychologie voor Zorg en Welzijn

Diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling

1e druk, juli 2019

Auteurs: Anne Luiten en Peter Wurschy

Met dank aan Sandra Zaal (Cordaan), Paula Sterkenburg en Paula Dekkers-Verbon (Bartiméus en de Vrije Universiteit Amsterdam), Mirjam Wouda (Ons Tweede Thuis) en Sanna Maris (Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit).

Redactie: Haags Bureau

Illustraties: Joan Godyla, Jan Ebele van der Meulen

Drukwerk: Pumbo

Omslagontwerp: Joan Godyla

Vormgeving binnenwerk: Joan Godyla

Studieboek

ISBN/EAN: 978-90-829987-7-1

NUR-code: 773 Ontwikkelingspsychologie

Copyright © 2019 A&P Publishing

www.ontwikkelingspsychologie.com

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Dankwoord	11
1. Inleiding	15
1.1 Kalenderleeftijd versus ontwikkelingsleeftijd	15
1.2 Opbouw van het boek	19
1.3 Opmerkingen voor de kritische lezer	19
2. Introductie in de ontwikkelingspsychologie	21
2.1 Ontwikkelingstaken	21
2.2 Ontwikkelingsfasen en ontwikkelingsperspectief	24
2.3 Ontwikkelingsgebieden	24
2.4 Disharmonisch profiel	27
2.5 Cultuur	29
2.6 Het nature-nurture debat	31
2.7 Kritieke en gevoelige perioden	34
DEEL I: DE MENSELIJKE ONTWIKKELING	43
3. De baby	45
3.1 Ontwikkelingstaken	46
3.2 Lichamelijke ontwikkeling	47
3.3 Cognitieve ontwikkeling	49
3.4 Emotionele ontwikkeling	53
3.5 Sociale ontwikkeling	56
3.6 Psychoseksuele ontwikkeling	66
4. De peuter	69
4.1 Ontwikkelingstaken	70
4.2 Lichamelijke ontwikkeling	71
4.3 Cognitieve ontwikkeling	73
4.4 Emotionele ontwikkeling	81
4.5 Sociale ontwikkeling	83
4.6 Psychoseksuele ontwikkeling	85

5. De kleuter	89
5.1 Ontwikkelingstaken	90
5.2 Lichamelijke ontwikkeling	90
5.3 Cognitieve ontwikkeling	91
5.4 Emotionele ontwikkeling	96
5.5 Sociale ontwikkeling	98
5.6 Psychoseksuele ontwikkeling	101
6. Het schoolkind	105
6.1 Ontwikkelingstaken	106
6.2 Lichamelijke ontwikkeling	108
6.3 Cognitieve ontwikkeling	109
6.4 Emotionele ontwikkeling	112
6.5 Sociale ontwikkeling	114
6.6 Psychoseksuele ontwikkeling	120
7. De puber en de adolescent	123
7.1 Ontwikkelingstaken binnen de puberteit	125
7.2 De puberteit	125
7.3 Ontwikkelingstaken binnen de adolescentieperiode	128
7.4 Lichamelijke ontwikkeling	128
7.5 Cognitieve ontwikkeling	130
7.6 Emotionele ontwikkeling	134
7.7 Sociale ontwikkeling	144
7.8 Psychoseksuele ontwikkeling	145
8. De volwassene	151
8.1 Ontwikkelingstaken	152
8.2 Lichamelijke ontwikkeling	154
8.3 Cognitieve ontwikkeling	155
8.4 Emotionele ontwikkeling	157
8.5 Sociale ontwikkeling	165
8.6 Psychoseksuele ontwikkeling	168

9. De oudere	169
9.1 Ontwikkelingstaken	170
9.2 Lichamelijke ontwikkeling	170
9.3 Cognitieve ontwikkeling	172
9.4 Emotionele ontwikkeling	177
9.5 Sociale ontwikkeling	180
9.6 Psychoseksuele ontwikkeling	181
DEEL II: DIVERSITEIT BINNEN DE MENSELIJKE ONTWIKKELING	185
10. Begeleiden van cliënten met een verstandelijke beperking	187
10.1 Bepaling van de ernst van de verstandelijke beperking	188
10.2 Lichamelijke ontwikkeling	192
10.3 Cognitieve ontwikkeling	193
10.4 Sociaal-emotionele ontwikkeling	208
10.5 Onveilige gehechtheid bij cliënten	232
10.6 Psychoseksuele ontwikkeling	237
DEEL III: BELANGRIJKE THEORIEËN EN MODELLEN	259
11. Theorieën en modellen binnen de ontwikkelingspsychologie	261
11.1 De cognitieve ontwikkeling volgens Piaget	263
11.2 De emotionele ontwikkeling volgens Erikson	267
11.3 De psychoseksuele ontwikkeling volgens Freud	270
11.4 Het biopsychosociaalmodel	275
12. De theorie van de ervaringsordening	277
12.1 Moeilijk verstaanbaar gedrag	278
12.2 De lichaamsgebonden ervaringsordening	281
12.3 De associatieve ervaringsordening	285
12.4 De structurerende ervaringsordening	
12.5 De vormgevende ervaringsordening	289
Index	292
Referenties en bronvermeldingen	297
Afbeeldingen	309

Voorwoord

De meeste mensen ontwikkelen zich grotendeels op dezelfde manier. Wat dit boek uniek maakt, is dat de informatie over de menselijke ontwikkeling wordt gekoppeld aan informatie over *diversiteit* binnen deze ontwikkeling. Met **diversiteit** binnen de menselijke ontwikkeling wordt de *variatie* bedoeld in hoe iemands ontwikkeling zich kan voltrekken. Sommige mensen ontwikkelen zich vertraagd, anderen ontwikkelen zich op cognitief niveau gemiddeld, maar op emotioneel niveau slechts beperkt. Er zijn ook mensen bij wie de ontwikkeling stagneert, of waar zelfs sprake is van functieverlies. Met dit boek willen we deze grote diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling, inzichtelijk maken voor studenten en professionals binnen de sector Zorg en Welzijn.

De informatie over de diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling is beschikbaar gesteld door een aantal professionele zorgorganisaties en instanties uit de beroepspraktijk. Deze organisaties hebben informatie aangeleverd waarvan zij verwachten dat het toekomstige professionals in de zorg voorbereidt op wat in de toekomst van hen verwacht wordt. Door middel van casuïstiek door het hele boek heen krijgen de studenten handvatten bij het inschatten van, en omgaan met cliëntsituaties die als moeilijk of uitdagend kunnen worden ervaren.

Nadat andere opleidingen ook interesse toonden in dit boek, besloten de auteurs om het te gaan uitgeven en het zo beschikbaar te maken voor studenten en docenten van andere opleidingen binnen de sector Zorg en Welzijn.

Juist de informatie over de diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling kan studenten Zorg en Welzijn veel inzicht geven in het gedrag van cliënten, daarnaast biedt het ook handvatten om met cliënten een verstandelijke beperking om te gaan.

We wensen je veel succes bij je opleiding!

Anne Luiten en Peter Wurschy
Docenten Psychologie - Maatschappelijke Zorg
ROCvA College West

Dankwoord

De auteurs, beiden sinds jaar en dag docent in het vakgebied Zorg en Welzijn, hebben bij het schrijven van dit boek veel hulp gekregen. Bijdragers, professionals en meelezers hebben meerdere keren hun licht laten schijnen over de begrijpbaarheid en inhoudelijke juistheid van de tekst. We willen hen hier graag noemen.

CORDAAN

Voor de invulling van diversiteit binnen de sociaal-emotionele ontwikkeling (zie §10.4) is gebruik gemaakt van een publicatie die beschikbaar gesteld is door Cordaan. De publicatie *Sociaal-emotionele ontwikkeling; Omschrijving fasen en bijbehorende begeleidingsstijl* is geschreven door Sandra Zaal, Margriet Boerhave en Marianne Koster (2008).

Cordaan is er voor iedereen die zorg, ondersteuning of begeleiding nodig heeft. Voor ouderen met dementie of lichamelijke ongemakken, voor kinderen en volwassenen met een verstandelijke beperking en voor mensen met psychische problemen. Afkomst, religie, leeftijd of beperking spelen geen rol; die verschillen geven Cordaan juist kleur. **Cordaan.nl**

RUTGERS KENNISCENTRUM SEKSUALITEIT

Voor de invulling van de psychoseksuele ontwikkeling (zie §3.6, §4.6, §5.6, §6.6, §7.8, §8.6, §9.6 en §10.6) is gebruik gemaakt van verschillende beschikbaar gestelde publicaties van Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit, o.a. *Seksuele opvoeding van kinderen 0-18 jaar* (2016), *Seksuele opvoeding van kinderen 0-6 jaar* (z.d.), *Seksuele opvoeding van kinderen 6-9 jaar* (2017), *Puber in huis! Seksuele opvoeding van kinderen 9-15 jaar* (2016) en *Seksuele opvoeding van kinderen met een beperking 0-18 jaar* (2016).

Rutgers' visie is: Mensen zijn vrij om seksuele en reproductieve keuzes te maken, met respect voor de rechten van anderen, in een samenleving die ze daarin ondersteunt. Rutgers geeft voorlichting en verbetert de toegang tot informatie en zorg en versterkt professionals, organisaties en samenlevingen. Rutgers verbindt onderzoek, implementatie en pleitbezorging. **Rutgers.nl**

ONS TWEEDE THUIS

Voor de invulling van de paragraaf over diversiteit binnen de psychoseksuele ontwikkeling (zie §10.6) is gebruik gemaakt van beleidsstukken en een weerbaarheidstraining van zorginstelling Ons Tweede Thuis (OTT, 2019).

De visie van Ons Tweede Thuis is dat iedereen mogelijkheden, beperkingen, behoeften, een eigen achtergrond, rechten en plichten heeft. De kernwaarden van de organisatie zijn zelfbewust, krachtig, lef, kwetsbaar en verbindend. De kernwaarden geven richting aan de dagelijkse ondersteuning van mensen met een beperking, het beleid van de organisatie en aan de ontwikkeling van medewerkers.

Onstweedethuis.nl

BARTIMÉUS

Paula Sterkenburg is werkzaam als behandelaar bij de afdeling Psychotherapie van Bartiméus en werkzaam als universitair docent aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ook is zij bestuurslid bij de European Association for Mental Health in Intellectual Disability (EAMHID).

Paula Dekkers-Verbon is orthopedagoog en werkzaam als scientist practitioner bij Bartiméus binnen de Academische Werkplaats 'Sociale Relaties en Gehechtheid Bartiméus' aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Paula Sterkenburg en Paula Dekkers-Verbon hebben het hoofdstuk over diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling aangevuld met actuele kennis en houdingsaspecten (zie H10). Daarnaast hebben zij een inhoudelijke bijdrage geleverd rondom hechting bij cliënten (zie §10.5).

Bartiméus is een expertise-organisatie die mensen met een visuele beperking ondersteunt om het leven te leven zoals zij dat willen. De visie van Bartiméus luidt als volgt: 'Voor ons is ieder mens uniek. Wij zien de mens in zijn geheel, met zijn eigenheid en unieke kijk op de wereld. De combinatie en interactie op verschillende levensdomeinen en hoe we die ervaren, maken ons tot wie we zijn. Het geeft ons het vermogen om met alle fysieke, emotionele en sociale levensuitdagingen om te gaan. We stimuleren anderen om zoveel als mogelijk regie te nemen in leven, leren en

werken. Daarbij kijken we niet alleen naar de visuele beperking, maar naar de totale levenssituatie. De diversiteit van mensen en van ons werk maakt dat we erkennen dat de mate waarin iemand de eigen regie kan nemen, afhangt van zijn eigen specifieke situatie.' **Bartimeus.nl**

BIJDRAGERS EN MEELEZERS

Psycholoog Thijs Launspach schrijft boeken over onderwerpen als stress en burn-out. Zijn laatste boek *Fokking druk* verscheen in 2018 en hij is een veelgevraagd spreker in de media. Thijs beantwoordt vragen over stress en burn-out rondom jong-volwassenen (zie §8.4).

Tenslotte willen we de meelezers bedanken. Ten eerste zijn er de meelesstudenten Niels Veerman en Megan van der Klugt die hun kritische blik op het boek gegeven hebben. Meelezers Johan Atsma, Martine Vreeburg en Gertjan Wijers hebben het boek inhoudelijk van scherpe feedback voorzien. Tenslotte willen we ook Rianne Bartels, Sjoerd Luiten en Jan Ebele en Joke van der Meulen bedanken voor het meelezen.

1. Inleiding

Dit boek is geschreven voor iedereen die geïnteresseerd is in de ontwikkeling van de mens, van zuigeling tot oudere, en in de diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling en de theorieën die daarmee samenhangen. De specifieke doelgroep die de auteurs voor ogen hebben, zijn studenten die een opleiding volgen in de sector Zorg en Welzijn.

De leerdoelen van de inleiding zijn:

1. Je kunt in je eigen woorden uitleggen wat het verschil is tussen de kalenderleeftijd en de ontwikkelingsleeftijd;
2. Je kunt in je eigen woorden uitleggen waarom het belangrijk is om te weten hoe de kalenderleeftijd en de ontwikkelingsleeftijd van iemand zich tot elkaar verhouden;
3. Je hebt een globale indruk van hoe het boek is opgebouwd.

1.1 KALENDERLEEFTIJD VERSUS ONTWIKKELINGSLEEFTIJD

Veel studenten hebben in de beroepspraktijk te maken met cliënten die een ontwikkelingsleeftijd hebben die *afwijkt* van de kalenderleeftijd. Met de **kalenderleeftijd** wordt bedoeld hoe oud iemand is, dus vanaf de geboortedatum gerekend. Met de **ontwikkelingsleeftijd** wordt bedoeld in welke ontwikkelingsfase iemand zich bevindt. Een cliënt die een kalenderleeftijd van 55 jaar heeft, kan op emotioneel gebied bijvoorbeeld een ontwikkelingsleeftijd hebben van een vierjarige.

CASUS: KALENDERLEEFTIJD VERSUS ONTWIKKELINGSLEEFTIJD

Rianne is een dertigjarige vrouw met een licht verstandelijke beperking (LVB). Voor veel mensen met LVB kan het krijgen - en houden - van werk een uitdaging zijn. Dit geldt ook voor Rianne.

Ze werkt in een broodjeszaak en vindt het smeren van broodjes en de omgang met de klanten erg leuk. Wel raakt ze regelmatig in conflict met haar leidinggevende. Die vindt dat ze te langzaam werkt en te lang pauze neemt. Rianne kan door haar beperking vaak het grote geheel niet overzien. Wanneer er een grote bestelling

binnenkomt verliest ze het overzicht, waardoor het vaak lang kan duren voor de bestelling klaar is.

Hoewel ze het werk leuk vindt, vraagt het veel van haar. Haar pauze is niet lang genoeg om weer op te laden. Na weer een confrontatie met haar leidinggevende raakt Rianne zo van streek dat ze op staande voet ontslag neemt. Ze komt thuis te zitten en weet niet wat ze moet doen. Haar rekeningen van de huur, de verzekeringen en andere zaken kan ze niet meer betalen. Ze verstopt ze in een la en probeert er niet meer aan te denken.

Rianne krijgt thuisbegeleiding, die haar helpt met de administratie. De thuisbegeleiding ontdekt de la vol ongeopende rekeningen en maakt samen met Rianne een plan om voorlopig een uitkering aan te vragen en een overzicht te maken van haar financiële situatie.

Voor een volwassen vrouw van dertig jaar oud vind je dit gedrag waarschijnlijk bijzonder. Je zou van een volwassen vrouw mogen verwachten dat zij op een constructieve manier het gesprek met haar baas aangaat. Bovendien verwacht je van een volwassene dat ze aan de slag gaat met haar problemen, en niet dat ze die wegstopt.

Het gedrag wordt echter begrijpelijk op het moment dat je weet dat mensen met een licht verstandelijke beperking (LVB) een ontwikkelingsleeftijd hebben van een kind van 6 tot 12 jaar oud. Deze ontwikkelingsleeftijd staat gelijk aan die van een schoolkind, bij wie het volkomen normaal is dat ze grote taken, zoals Rianne die kreeg in de broodjeszaak, niet kunnen overzien (zie §6.3). Bovendien hebben kinderen van deze leeftijd vaak moeite met het op een gepaste manier uiten van hun emoties, waardoor Rianne niet goed weet hoe ze de confrontatie met haar baas op een constructieve manier kan aangaan (zie §6.4).

Omdat Rianne cognitief en emotioneel ongeveer op het niveau van een kind op de lagere school functioneert, kan ze niet goed vertellen wat haar dwarszit. Daardoor kan ze niet op een rustige manier een gesprek met haar leidinggevende aangaan. Rianne heeft na de laatste confrontatie met haar leidinggevende ontslag genomen, maar is niet in staat om de gevolgen hiervan te overzien.

Kinderen én volwassen cliënten in deze ontwikkelingsfase hebben de neiging om situaties die angst oproepen te vermijden (zie §6.4). Dit vermijdingsgedrag zie je ook bij Rianne: de rekeningen die ze niet meer kan betalen stopt ze in een la. Ook al heeft Rianne dus een kalenderleeftijd van een volwassene van dertig jaar oud, qua ontwikkelingsleeftijd sluit ze eerder aan bij dat van een kind van ongeveer tien jaar.

Omdat je nu weet dat de ontwikkelingsleeftijd van Rianne ongeveer tien jaar is, heb je als begeleider ook de handvatten om op een goede manier op haar gedrag te kunnen reageren en Rianne goed te helpen. Anders gezegd: je kunt je *begeleidingsstijl* op Riannes ontwikkelingsleeftijd *aanpassen*.

Cliënten met LVB, zoals Rianne, worden snel overvraagd. Met **overvragen** wordt bedoeld dat anderen te veel van de cliënt verwachten. De cliënt wordt niet op een manier benaderd die bij zijn verstandelijke vermogen past. Dat is geen onwil vanuit de omgeving, maar heeft te maken met het feit dat die omgeving vaak niet direct in de gaten heeft dat iemand verstandelijk beperkt is. Het uiterlijk van cliënten met LVB is meestal niet anders dan dat van anderen. Ook uit het eerste contact hoeft niet direct te blijken dat iemand een beperking heeft. Juist omdat cliënten met een lagere ontwikkelingsleeftijd dan hun kalenderleeftijd op anderen kunnen overkomen alsof ze géén beperking hebben, worden ze snel overvraagd op cognitief, emotioneel en/of sociaal gebied. Dat kan cliënten met LVB angstig, verdrietig of boos maken, precies zoals dat gebeurt wanneer je een schoolkind overvraagt.

Het is noodzakelijk dat een begeleider in de Sector Zorg en Welzijn kennis heeft van de verschillende ontwikkelingsfasen van de mens, om goed aan te kunnen sluiten bij cliënten die zich anders dan gebruikelijk ontwikkelen. Het heeft geen zin om Rianne als een volwassene op haar gedrag en acties aan te spreken. Ze zal waarschijnlijk niet goed begrijpen wat je bedoelt, maar wél begrijpen dat je teleurgesteld bent. En ze zal begrijpen dat je haar gedrag afkeurt. Dat verergert mogelijk de hele situatie, omdat Rianne er een onveilig en minderwaardig gevoel door krijgt. Rianne heeft vanuit de beste intenties geprobeerd te handelen.

Juist door overvraging en vervolgens onbegrip vanuit de omgeving hebben cliënten met LVB vaak een laag zelfbeeld (Neijmeijer, Moerdijk, Veneberg & Muusse, 2010). Daarnaast is kenmerkend dat mensen met een beperking *zichzelf* ook vaak overvragen. Ze kunnen niet goed inschatten wat ze kunnen en aankunnen. Ook dat kan zorgen voor faalangst of gevoelens van minderwaardigheid (Wouda, 2019).

In het geval van Rianne zou het beter zijn als een begeleider aangeeft dat hij ziet dat ze erg haar best heeft gedaan op haar werk en dat hij begrijpt dat ze mogelijk boos, verdrietig of bang is omdat ze haar baan is kwijtgeraakt. Door het gevoel van Rianne te erkennen, bereikt een begeleider twee belangrijke zaken.

Ten eerste helpt hij haar om de gevoelens die ze heeft expliciet te maken en te benoemen. Dit is een vaardigheid die moeilijk is voor cliënten met LVB en die ze moeten aanleren. Ten tweede laat de begeleider zien dat hij Riannes acties begrijpt en niet afkeurt, ondanks haar onhandige zet om direct ontslag te nemen. Voor een cliënt in de ontwikkelingsfase van

een schoolkind is acceptatie en begrip van anderen erg belangrijk. Het draagt bij aan een positiever zelfbeeld. Het is daarom belangrijk dat je als begeleider weet wat een cliënt met een lagere ontwikkelingsleeftijd nodig heeft. Je moet weten wat je de cliënt wel en niet kunt aanleren en hoe je dat moet doen.

Uit het voorbeeld van Rianne kan geconcludeerd worden, dat aan de hand van kennis over de ontwikkeling van de mens de begeleidingsstijl aangepast kan worden aan het ontwikkelingsniveau van een cliënt met een beperking. Een begeleider zal moeten aansluiten bij wat Rianne nodig heeft, zonder haar op een kinderachtige manier te behandelen. Want al heeft Rianne het niveau van een tienjarige, deze leeftijdsindicatie loopt natuurlijk niet volledig parallel met de werkelijkheid. Rianne heeft een volwassen lichaam en haar dagelijkse leven is anders ingevuld dan dat van een schoolkind. Bovendien is een tienjarig kind op alle vlakken nog volop in ontwikkeling. Dat geldt voor cliënten met een beperking niet in die mate.

Volgens onderzoekers moet de focus verlegd worden van ‘wat iemand heeft’, naar ‘wat iemand nodig heeft’. In plaats van kijken naar tekorten, zou men moeten kijken naar wat iemand nodig heeft om zijn tekorten aan te kunnen om een zo zelfstandig mogelijk leven te kunnen leiden (Moonen, 2017).

Zoals je uit de casus van Rianne kunt opmaken is ontwikkelingspsychologie zeker niet alleen relevant voor studenten die graag met kinderen willen werken. **Ontwikkelingspsychologie** is de bestudering van psychologische veranderingen bij toenemende leeftijd. Cliënten met een beperking ontwikkelen zich trager en blijven vaak op een bepaald punt ‘hangen’, waardoor zij op den duur gedrag vertonen dat niet overeenkomt met hun kalenderleeftijd. Door goed te weten welk gedrag en welke omgangsvormen bij de ontwikkelingsleeftijd van de cliënt passen, kun je hier als begeleider adequaat op aansluiten.

Binnen elk werkveld in de zorg kun je geconfronteerd worden met mensen van wie de kalenderleeftijd afwijkt van de ontwikkelingsleeftijd. Dat geldt voor het gevangeniswezen en de Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ) net zo goed als voor de gehandicaptenzorg. Als een begeleider kennis heeft van de verschillende ontwikkelingsfasen, en daardoor de signalen bij zijn cliënt kan herkennen, dan kan hij zijn begeleidingsstijl op zijn cliënt aanpassen. Hij kan zich beter inleven in de cliënt en beter inspelen op wat de cliënt nodig heeft. Dat maakt niet alleen de begeleider een betere professional, het maakt ook dat zijn cliënten beter in hun vel zitten. Daarnaast kunnen de cliënten, dankzij de goed bij hen passende begeleidingsstijl, meer bereiken in hun leven.

1.2 OPBOUW VAN HET BOEK

Het boek bestaat uit drie delen: I, II en III. In deel I wordt de menselijke ontwikkeling beschreven, van de zuigeling tot aan de oudere. Ieder hoofdstuk in dit deel beschrijft een levensfase.

In deel II wordt de diversiteit binnen de menselijke ontwikkeling beschreven. In dit deel is gebruik gemaakt van informatie die is aangeleverd door instanties en organisaties uit de beroepspraktijk.

In deel III worden belangrijke ontwikkelingstheorieën beschreven. Piaget, Erikson en Freud zijn belangrijke beschouwers binnen de ontwikkelingspsychologie. Ze hebben ieder een eigen visie op de menselijke ontwikkeling. Het slothoofdstuk van dit deel richt zich op de theorie van de ervaringsordening. Deze theorie richt zich voornamelijk op de ontwikkeling van mensen met een verstandelijke beperking, die niet standaard verloopt.

1.3 OPMERKINGEN VOOR DE KRITISCHE LEZER

- » Overal waar ‘hij’ of ‘hem’ staat kan ook ‘zij’ of ‘haar’ worden gelezen.
- » Overal waar ‘opvoeder’ staat, kan ook ouder, adoptieouder, pleegouder of voogd worden gelezen. In sommige gevallen kan ook een leerkracht, hulpverlener of begeleider onder de term ‘opvoeder’ vallen.